

Manifestations of Iranian Resistance: A Case Study of the Resistance of the People of Tabriz against the Ottoman Forces' Invasion in the Summer of (993 AH / 1585 AD)

Ebrahim Mirab¹ , Mahboub Mahdavian^{2*} , Hasan Mohammadi³

1. Department of History and Civilization of Islamic Nations, Khoy. C., Islamic Azad University, Khoy, Iran. Email: 1373925019@iau.ir
 2. Department of History and Civilization of Islamic nations, Khoy. C., Islamic Azad University, Khoy, Iran. (Corresponding Author), Email: dr.m.mahdavian@iau.ir
 3. Department of Islamic Studies, Ur. C., Islamic Azad University, Urmia, Iran. Email: Hasan.Mohammadi@iau.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Articl history:

Received:

2026-03-24

Accepted:

2026-05-29

Keywords:

Popular Resistance,
Tabriz,
Ottoman Empire,
Safavid Dynasty,
Ottoman Pasha,
Collective Identity,
Urban Defense,
Shah Abbas I

Abstract

The Ottoman Empire's military invasion of Tabriz in 993 AH was a critical turning point in the history of the Safavid period. In a situation where the central government was not efficient enough to organize defense due to internal conflicts, the responsibility for protecting the city fell largely on the common people. In this situation, the collective identity of the inhabitants of Tabriz, as a strengthening factor, created a type of resistance that went beyond the conventional forms of conventional warfare. This popular resilience both affected the internal power structure of Safavid Iran and hindered the expansionist strategies of the Ottoman Empire. Although the conquest of Tabriz by Osman Pasha's forces ultimately occurred and is seen on the surface as a strategic defeat for the Safavid government and a fruitless sacrifice by the city's people, an analysis of historical documents and reports by contemporary historians (even sources from the opposing front) suggests that this event was, in a deeper sense, not a military passivity, but a symbol of exceptional resistance that played a role in Iran's future successes, including the recovery of the city during the reign of Shah Abbas I. The present study, adopting a descriptive-analytical method and citing library sources, explains how spontaneous civil resistance was formed and continued in Tabriz. The findings show that the people of Tabriz, relying on a deep awareness of local geography and relying on deep-rooted ideological and patriotic motivations, were able to organize a long and effective resistance against one of the most equipped military forces of that era, despite having limited resources.

Cite this article: Mirab, Ebrahim; Mahdavian, Mahboub; Mohammadi, Hasan (2026). Manifestations of Iranian Resistance: A Case Study of the Resistance of the People of Tabriz against the Ottoman Forces' Invasion in the Summer of (993 AH / 1585 AD). *he Journal of Research on the History of Iran in the Islamic Period*, 3(8), 213-231.

© The Author(s).

Publisher: Islamic Azad University
Science and Research Branch

Introduction

The large-scale invasion of Tabriz by the Ottoman Empire in 993 AH/1585 CE represents one of the most critical political and military events of the Safavid era. This attack occurred at a time when the Safavid central government, weakened by internal conflicts, Qizilbash rivalries, and political fragmentation, lacked the necessary capacity to organize an effective defense. Under such circumstances, the people of Tabriz emerged as the principal force defending the city and played a decisive role in resisting the Ottoman advance. The significance of this event extends beyond its military dimension, as it reflects the emergence of a model of popular resistance and urban defense that redefined collective identity and the spirit of Iranian resilience against foreign aggression.

The present study aims to analyze the manifestations of resistance demonstrated by the people of Tabriz against the Ottoman invasion by examining the political, social, and military contexts of the event. It seeks to explain how the urban society of Tabriz, despite the absence of effective support from the central government, managed to organize a sustained and structured resistance through reliance on local capacities, religious solidarity, and territorial attachment.

The main research question concerns the factors that contributed to the formation of this resistance and the long-term consequences it had on subsequent developments in Safavid Iran.

The research adopts a descriptive-analytical method and is based on library sources, including Safavid and Ottoman chronicles, travel accounts, and reports by contemporary historians. A comparative examination of historical narratives demonstrates that the resistance of Tabriz was not merely an emotional or temporary reaction to military occupation; rather, it constituted a form of collective social action rooted in religious identity, historical memory, and geographical awareness. By utilizing their deep knowledge of the city's neighborhoods, routes, and urban structure, the inhabitants engaged in street warfare, established defensive barriers, provided logistical support, and organized broad public participation that significantly hindered the Ottoman military advance.

The findings reveal that although Tabriz was eventually occupied by the forces of Pasha, popular resistance considerably exhausted the military and psychological capacities of the invading army and prevented the Ottomans from fully achieving their strategic and political objectives. Furthermore, this social resilience remained embedded in Iranian historical memory as a symbol of collective defense against foreign domination and contributed to the later military reforms and centralization policies implemented during the reign of Shah Abbas I. Ottoman sources themselves also acknowledge the intensity of the resistance, indicating that the defenders of Tabriz created serious logistical and military difficulties for the Ottoman commanders, thereby highlighting the importance of this resistance even within opposing narratives.

In conclusion, the resistance of the people of Tabriz during the summer of 993 AH should be interpreted as more than an apparent military defeat. Rather, it represented a manifestation of collective consciousness and identity-based resistance that played a fundamental role in preserving the political and cultural continuity of Safavid Iran and became a lasting model of urban resilience in Iranian history.

جلوه‌هایی از مقاومت ایرانیان، مطالعه موردی مقاومت مردم تبریز در مقابل تهاجم قوای عثمانی در تابستان (۹۹۳ ه.ق/۱۵۸۵م)

ابراهیم میرآب^۱ , محبوب مهدویان^{۲*} , حسن محمدی^۳

۱. گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، واحد خوی، دانشگاه آزاد اسلامی، خوی، ایران. پست الکترونیک: 1373925019@iau.ir

۲. گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، واحد خوی، دانشگاه آزاد اسلامی، خوی، ایران. (نویسنده مسئول)، پست الکترونیک: dr.m.mahdavian@iau.ir

۳. گروه معارف، واحد ارومیه، دانشگاه آزاد اسلامی، ارومیه، ایران. پست الکترونیک: Hasan.Mohammadi@iau.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۱/۰۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۰۸ کلید واژه‌ها: تبریز، مقاومت، قوای عثمانی، اشغال تبریز، صفویان	یورش نظامی امپراتوری عثمانی به شهر تبریز در سال ۹۹۳ هجری قمری، نقطه عطفی بحرانی در تاریخ دوره صفوی محسوب می‌گردد. در شرایطی که حکومت مرکزی به دلیل منازعات درونی از کارآمدی لازم برای سازماندهی دفاع برخوردار نبود، مسئولیت محافظت از شهر عمدتاً بر عهده طبقات عام جامعه قرار گرفت. در این موضع، هویت جمعی ساکنان تبریز به مثابه عاملی تقویت‌کننده، گونه‌ای از مقاومت را پدید آورد که از اشکال متعارف جنگ‌های متعارف فراتر می‌رفت. این پایداری مردمی، هم بر ساختار قدرت داخلی ایران عصر صفوی تأثیر نهاد و هم راهبردهای توسعه‌طلبانه امپراتوری عثمانی را با مانع روبرو ساخت. اگرچه تسلط قوای عثمان پاشا بر تبریز در نهایت به وقوع پیوست و در ظاهر شکستی راهبردی برای دولت صفوی و فداکاری بی‌ثمر مردم شهر تلقی می‌شود، اما واکاوی اسناد تاریخی و گزارش‌های مورخان معاصر (حتی منابع جبهه مخالف) حاکی از آن است که این رخداد، در ماهیتی عمیق‌تر، نه یک انفعال نظامی، که نمادی از ایستادگی استثنایی بود که در موفقیت‌های آینده ایران، از جمله بازیابی شهر در عهد شاه‌عباس اول، نقش ایفا نمود. پژوهش حاضر با اتخاذ روش توصیفی-تحلیلی و با استناد به منابع کتابخانه‌ای، به تبیین چگونگی شکل‌گیری و تداوم مقاومت خودانگیخته مدنی در تبریز می‌پردازد. یافته‌ها نشان می‌دهند که مردم تبریز با تکیه بر آگاهی عمیق از جغرافیای محلی و با اتکا به انگیزه‌های ریشه‌دار اعتقادی و میهنی، توانستند علی‌رغم برخورداری از امکانات محدود، در مقابل یکی از مجهزترین نیروهای نظامی آن عصر مقاومتی طولانی و تأثیرگذار سازمان دهند.

استناد: میرآب، ابراهیم؛ مهدویان، محبوب؛ محمدی، حسن (۱۴۰۵). جلوه‌هایی از مقاومت ایرانیان، مطالعه موردی مقاومت مردم تبریز در مقابل تهاجم قوای عثمانی در تابستان (۹۹۳ ه.ق/۱۵۸۵م). تحقیقات تاریخ ایران دوره اسلامی، ۳(۸)، ۲۱۳-۲۳۱.

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات

مقدمه

تبریز در اواخر سده دهم هجری قمری، به عنوان مرکزیت نمادین قزلباش و کانونی حیاتی، نقش تعیین کننده ای در عرصه سیاسی، اقتصادی و فرهنگی ایران ایفا می کرد (مشکور، ۱۳۵۲: ۷۵). اهمیت راهبردی این شهر چنان بود که، بنا به تصریح منابع تاریخی، فراتر از یک موقعیت جغرافیایی صرف ارزیابی می شد. به گونه ای که از دست رفتن آن به دست مخالفان، «نقصی کلی» برای دولت صفوی تلقی شده و موجبات تهدید تمامیت مملکت را فراهم می آورد (منشی ترکمان، ۱۳۷۷: ج ۱/ ۴۷۴). این جایگاه ممتاز، نقشی محوری در سرنوشت ایران آن دوران به تبریز می بخشید (انصاف پور، ۱۳۶۳: ۲۹۳). در دوره مورد بررسی، تبریز نه فقط به عنوان پایتخت سابق صفویان، بلکه در قامت نماد «ایران شیعی» و معیاری برای سنجش پیروزی یا شکست این جبهه هویتی شناخته می شد. طبیعی بود که چنین شهری به میدانی دائم برای نبرد بدل گردد و در پی آن، مردمانش نسبت به سایر مناطق ایران، رویکردی جنگ جویانه تر پرورش دهند (انصاف پور، ۱۳۶۳: ۲۵۱) در چنین شرایطی، دولت صفوی در اوج رقابت دیرینه با امپراتوری عثمانی، با چالش های داخلی عمیقی دست و پنجه نرم می کرد. بحران جانشینی و سرکشی طوایف قدرتمند قزلباش همچون استاجلو، روملو و ترکمان، اساس حکومت را تضعیف کرده بود (سیوری، ۱۳۸۹: ۶۸؛ ایتسکوویس، ۱۳۷۷: ۱۰۸). این ضعف ساختاری، در کنار حکمرانی غیرمقتدرانه سلطان محمد خدابنده، توان دفاعی ارتش رسمی صفوی را در مواجهه با نیروی نظامی برتر عثمانی تا حد زیادی زایل ساخته بود (منشی ترکمان، ۱۳۷۷: ج ۱/ ۱۱۴-۱۲۳). در مقابل، سلطان مراد سوم (حک. ۹۸۲-۱۰۰۳ ق) در اوج قدرت سیاسی و نظامی به سر می برد و با الحاق مناطقی مانند یمن (۹۷۶ ق)، قبرس (۹۷۸ ق) و تونس (۹۸۲ ق) به قلمرو خود، ظرفیت تهاجمی بی سابقه ای یافته بود (ایتسکوویس، ۱۳۷۷: ۱۰۸). با رصد دقیق تحولات داخلی ایران، دربار عثمانی این وضعیت را فرصتی طلایی برای توسعه سرزمینی به سمت شرق تشخیص داد و سیاستی تهاجمی را در پیش گرفت (جنابدی، ۱۳۷۸: ۶۲۷). این تهاجم با توجیهی ایدئولوژیک و با استناد به فتوای مفتیان درباری علیه دولت «رافضی» و «بدعت گذار» صفوی، در چارچوب «جهاد» سازماندهی شد (تعلیقی زاده، تبریزی، گ ۲۴) لشکرکشی عثمان پاشا به تبریز در رمضان ۹۹۳ قمری، تجلی عینی این استراتژی توسعه طلبانه و مبتنی بر برتری عددی و فناوری های جنگی نوین (توپخانه و باروت) بود (رحیمی زاده، ۱۳۹۲: ۱۵۶). با نزدیک شدن قوای عثمانی به حوالی پل شورآب (تلخه رود)، قزلباش که خود را فاقد توان مقابله مستقیم می دیدند، شهر را ترک کرده و حتی به مردم توصیه کردند با تسلیم و دریافت امان نامه، جان خود را حفظ کنند (منشی ترکمان، ۱۳۷۷: ج ۱/ ۴۷۴). با خروج نیروهای نظامی صفوی، شهر عملاً بی مدافع ماند. اما مردم تبریز، برخلاف توصیه قزلباش، عزم خود را بر مقاومت جزم کردند. این تصمیم از حافظه جمعی ساکنان شهر، که تجربه نبردهای نابرابر و آگاهی از نیات بلندمدت اشغالگران برای محو هویت ایرانی و الحاق دائم این سامان به عثمانی را در خود نگاه داشته بود، نشأت می گرفت. در این شرایط، نخبگان محلی و پهلوانانی که در سلسله مراتب دولتی جایی نداشتند، جایگزین ارتش رسمی شده و با سنگربندی در معابر و محلات، در برابر متجاوزان ایستادند اگرچه این مقاومت مردمی نهایتاً از سقوط شهر جلوگیری نکرد و عثمان پاشا با در ماندگی در اداره شهر، دستور قتل عام عمومی صادر کرد که به کشتار بیرحمانه غیرنظامیان توسط ینکچریان به مدت سه روز انجامید، اما پیامدهای عمیقی به همراه داشت. هزینه های جمعیتی این واقعه - شامل غارت، تخریب و هتک حرمت - به جای خاموشی، کینه ای پایدار از اشغالگر را در قالب «میراثی خانوادگی» در حافظه مردم منطقه تثبیت کرد. این خشم فروخته و میل به بازپس گیری، بعدها به عاملی مؤثر و به مثابه «سوخت اصلی» در ماشین جنگی شاه عباس یکم برای بازگرداندن تبریز به دامان ایران تبدیل شد.

ضرورت پژوهش

بررسی مقاومت مردم در برابر هجوم قوای عثمانی در سال ۹۹۳ قمری از چند جنبه، دارای ضرورت و اهمیت فراوان است: **اول اینکه** اکثر پژوهش های تاریخی در مورد جنگ های ایران و عثمانی، بر نقش حکومت مرکزی، استراتژی های نظامی پادشاهان صفوی و نبردهای کلیدی متمرکز شده اند. در این میان، نقش آفرینی اقشار مختلف مردم در سازمان دهی مقاومت های خودجوش، اغلب نادیده گرفته شده است. این پژوهش با هدف پررنگ کردن این بعد فراموش شده از تاریخ ایران، ضرورت می یابد.

دوم اینکه مقاومت در سال ۹۹۳ قمری تنها به میدان های نبرد رسمی محدود نبود. اشکال متنوعی چون جنگ های نامنظم برای مقابله با ارتش منظم عثمانی به کار گرفته شد. بررسی این الگوها، می تواند درک ما را از توانمندی نظامی - اجتماعی جامعه ایرانی در مواجهه با بحران ها عمق بخشد.

سوم اینکه بازشناسی روحیه مقاومت و ایستادگی مردم در برابر تجاوز خارجی، می تواند به تقویت حافظه تاریخی جمعی و حس افتخار به ریشه های عمیق دفاع از تمامیت ارضی و استقلال فرهنگی بینجامد و به درک بهتر ما از معادلات ژئوپلیتیک منطقه و تأثیر عامل محلی بر این معادلات کمک کند. بررسی مقاومت اهل تبریز در برابر هجوم قوای عثمانی در ۹۹۲ قمری با وجود اهمیت بالای آن با خلأهای پژوهشی جدی روبه رو است. پژوهش حاضر با تمرکز بر این موضوع و با بهره گیری از منابع دست اول، اسناد آرشیوی، درصدد است تا بخشی از این خلأ را پر نموده و تصویری دقیق تر از یکی از صفحات مهم تاریخ دفاعی ایران ارائه دهد. این تحقیق نه تنها بر غنای تاریخ نگاری داخلی می افزاید، بلکه می تواند به عنوان مطالعه ای موردی در حوزه مقاومت های مردمی در برابر امپراتوری عثمانی، مورد توجه محققان نیز قرار گیرد.

سؤالات پژوهش و جنبه های نوآوری

نوآوری این مقاله، صرفاً در کشف یک واقعه کاملاً جدید نیست، بلکه در بازخوانی یک واقعه شناخته شده از زاویه ای جدید، با روش هایی ترکیبی و با مفاهیم تحلیلی نو است. این پژوهش ادعا دارد که با گذر از تاریخ نبردها به سوی تاریخ تجربه زیسته مردم در جنگ، لایه های ناپیدایی از تاریخ ایران عصر صفوی را روشن می سازد که برای درک پیچیدگی های جامعه ایران و ظرفیت های تاب آوری آن حیاتی است.

سؤال اصلی پژوهش این است که: ماهیت، عوامل محرک و پیامدهای مقاومت مردم تبریز در برابر اشغال قوای عثمانی در سال ۹۹۳ قمری چه بود؟ به نظر می رسد مقاومت مردم تبریز در سال ۹۹۳ هجری قمری در برابر تهاجم امپراتوری عثمانی، روشنگر این واقعیت است که پایداری این شهر، فراتر از یک ایستادگی نظامی صرف، خیزشی تمام عیار بر پایه «وحدت هویت ملی و ایمان مذهبی» بود و پیامدهایی دوگانه و اغلب متناقض نما به همراه داشت.

پیشینه پژوهش

این مقاله متکی به منابع دست اول و رسمی است، تصور می شود در همین منابع سردرگمی حاکم است به طوری که، به جز اشاره مختصر به مقاومت مردم اطلاعات منسجم و یکدستی پیرامون آن ارائه نمی شود. به هر روی پیشینه پژوهش را در چند دسته اصلی طبقه بندی شدند.

اول: منابع اصلی و مکتوبات دوره صفوی و عثمانی مانند «عالم‌آرای عباسی، خلاصه التواریخ» (منشی ترکمان، منشی قمی) و در تاریخ‌های رسمی عثمانی (مانند آثار تاریخ پچوی، تاریخ عثمان پاشا، تاریخ سلانیک) این منابع، سنگ بنای پژوهش ما هستند، اما هر کدام با رویکرد خاص خود به موضوع نگریسته‌اند.

دوم: پژوهش‌های جدید به زبان فارسی مانند تحقیقات ارزشمند آقایان نصرالله صالحی (ترجمه تاریخ عثمان پاشا) و دیگر آثار او، محمدعلی پیرغو و دیگران (بررسی تطبیقی روایات بازپس‌گیری تبریز و تعلیق‌زاده محمد صبحی چلبی و تسخیر تبریز)، محمدرضایی (پیامدهای اجتماعی اشغال هیجده ساله تبریز) و دیگر پژوهشگران آمده، عمده تمرکز آنها پرداختن به وقایع تبریز از جنبه‌های دیگر است؛ اما در کنار مباحث و تحقیقات اصلی خود به‌صورت موجز و گذرا به‌عنوان مقاله ما اشاراتی داشته‌اند.

سوم: تاریخ‌نگاری ترکیه مانند آثار اسماعیل حق‌ی اوزون چارشلی، ین مورخان با دسترسی گسترده به آرشیو عثمانی، جزئیات نظامی و اداری اشغال تبریز را به‌خوبی روشن کرده‌اند؛ بنابراین بنیان پژوهش حاضر از نوع تاریخی به شیوه توصیفی-تحلیلی صورت گرفته است. درباره مقاومت مردم تبریز در مقابل تهاجم قوای عثمانی در تابستان ۹۹۳ق/۱۵۸۵م به‌صورت مطالعه ویژه و اختصاصی در محدوده زمانی موردنظر یافت نشد.

بسترهای تاریخی هجوم سلطان مراد سوم به تبریز در ۹۹۳ق

اشغال تبریز در ۹۹۳ قمری نه یک رویداد جداگانه، بلکه نتیجه بسترهای تاریخی بود. ضعف داخلی صفویان پس از شاه‌تهماسپ یکم، رقابت ژئوپلیتیک دو امپراتوری، انگیزه‌های مذهبی و اقتصادی عثمانی‌ها همگی در این رویداد نقش داشتند. پس از مرگ شاه‌تهماسپ یکم (۱۵۷۶)، دورانی از بی‌ثباتی با حکومت کوتاه شاه اسماعیل دوم آغاز شد. کشتار شاهزادگان توسط شاه اسماعیل دوم (۱۵۷۶-۱۵۷۷) تقریباً تمامی مدعیان بالقوه را نابود کرد. این اقدام بحران جانشینی ماندگاری ایجاد کرد (جُنابدی، ۱۳۷۸: ۶۲۷). پس از مرگ مشکوک اسماعیل دوم، تنها یک شاهزاده نابینا (محمد خدابنده) را باقی گذاشت. ناتوانی شاه محمد خدابنده به دلیل نابینایی و شخصیت غیرنظامی، فاقد اقتدار لازم بود. قدرت عملاً در دست حرم‌سرا (همسرش خیرالنساء بیگم «مهدعلیا») و درباریان رقیب قرار گرفت این دوره یکی از بحرانی‌ترین ادوار صفویه است و به دوران فترت مشهور است. ایل‌های طوایف قزلباش (تکلو، استاجلو، روملو، ذوالقدر و...) که ستون فقرات نظامی صفوی بودند، به‌جای اتحاد در برابر دشمن خارجی، درگیر رقابت مرگبار بر سر کنترل دربار و شاهزادگان مختلف (عباس میرزا، حمزه میرزا) شده و به جان هم افتادند (منشی ترکمان، ۱۳۷۷: ج ۱/ ۱۱۴-۱۲۳). در چنین شرایطی صفویان فاقد منابع کافی برای مقابله هم‌زمان با چند دشمن قدرتمند بودند و نمی‌توانستند هم‌زمان هم در مناطق دیگر دفاع کنند و هم در آذربایجان ضدحمله مؤثری ترتیب دهند. از این‌رو وضعیت مستأصل ایران، همسایه غربی را به وسوسه انداخت تا بار دیگر با استفاده از فرصت پیش‌آمده با زیر پا گذاشتن قرارداد صلح آماسیه (۱۵۵۵م/۹۶۲ق). به ایران هجوم آورند (همان). قوای عثمانی قبلاً در چند نوبت به تبریز وارد شده بودن (جُنابدی، ۱۳۷۸: ۳۱۶). برخلاف اشغال‌های کوتاه‌مدت قبلی، این بار مقاومت سرسختانه‌ای از طرف نیروهای نظامی صفوی در شهر گزارش نشده است. این نشان‌دهنده روحیه فروپاشیده مدافعان در آن مقطع در تبریز است. در کنار ضعف ساختاری در دربار صفوی، منازعات مذهبی یکی دیگر از عوامل اصلی در اشغال تبریز است. آن روز عثمانیان با داشتن دست بالا به‌عنوان خلافت اسلامی در روی زمین خود را موظف به دفاع از اسلام که از نظر آنان فقط در مذهب تسنن تجلی می‌یافت می‌دانستند و با مذهب شیعه که خواستگاه آن پایتخت قبلی صفویان بود به مبارزه پرداختند. در این برهه تأکید بر جنگ سنی علیه شیعه

و فتاوی تکفیر صفویان، انگیزه سربازان را افزایش می داد (منشی ترکمان، ۱۳۷۷: ۱۰۸). علاوه بر آن موقعیت تبریز همواره کانون توجه قدرت های منطقه ای و فرمانطقه ای بود؛ نقش گذرگاهی و اتصال ایران به شرق و غرب عالم در کنار توانمندی های متعدد مؤلفه های دیگر بر اهمیت آن افزود، از این رو کنترل این شهر برای هر دو امپراتوری حیاتی بود. از طرفی در، در بار عثمانی رسم بر این بود هرگاه سلطانی بلدی نگشاید و چیزی بر روم نیفزاید معتبر نبود (میر خواند، ۱۳۳۸: ۸/ ۱۸۲). در دوره مورد پژوهش بر خلاف دربار صفوی، نظام جانشینی مشروع مراد سوم پس از مرگ طبیعی پدرش (سلیم دوم) بدون بحران خونین به قدرت رسید، وجود صدراعظم های قدرتمند و لایق مراد سوم به ویژه صدراعظم های باتجربه مانند صوفوللی محمد پاشا (مهندس اصلی جنگ اولیه) و پس از او سنان پاشا و عثمان پاشا تکیه کرد که سیاست خارجی و نظامی را به طور مؤثر هدایت می کردند. در کنار مزیت های اشاره شده عثمانی ها دارای نیروهای ثابت (پنی چری، توپخانه، سپاهیان سوار) بودند که مستقل از جنگ های قبیله ای عمل می کردند. توپخانه عثمانی پیشرفته تر و پرتعدادتر از صفویان بود در کنار عوامل اشاره شده توانسته بودند با برخی از افراد ناراضی دربار صفوی متحد شدند و پیشروی خود را تسریع کنند (لابی ار، ۱۳۶۹: ۲/ ۸۶؛ سیوری، ۱۳۸۹: ۵۹۵). به گفته منابع، مراد سوم اگرچه به عنوان سلطانی ضعیف النفس و غرق در حرم سرا شناخته می شود، اما قدرت تفویض اختیار به مقتدرترین وزیران را داشت. او درک می کرد که جبهه ایران به دلیل ضعف داخلی صفویان فرصت طلایی است، فلذا از این فرصت حداکثر استفاده را کرد (جَنابدی، ۱۳۷۸: ۳۰۹). باتوجه به فحواي منابع موجود باید به نکته پارادوکسیکال در این زمینه نیز اشاره کرد و آن اینکه در این دوره، عثمانی در اوج قدرت خود نبود (دوره اوج با سلیمان قانونی به پایان رسیده بود) و سلطان مراد سوم نیز شخصیتی متوسط داشت. اما صفویان در عمیق ترین بحران خود پس از تأسیس سلسله قرار داشتند؛ بنابراین، برتری عثمانی بیشتر ناشی از ضعف مهلک رقیب بود تا قدرت خارق العاده خود. این دوره نشان می دهد که در رقابت میان امپراتوری ها، ضعف داخلی یک طرف می تواند مهم تر از قدرت طرف دیگر باشد.

کالبدشناسی و علل شکل گیری مقاومت مردم تبریز در برابر قوای عثمانی در ۹۹۳ق

مقاومت تبریز در برابر عثمانی را نمی توان صرفاً یک واکنش محلی دانست؛ بلکه این مقاومت تابعی از محاسبات سیاسی، مذهبی و نظامی پیچیده بود که از سطح محلی تا ملی گسترش داشت. حفظ تمامیت ارضی ایران، دفاع از هویت مذهبی، رقابت امپراتوری ها همگی در شکل گیری و تداوم این مقاومت نقش اساسی ایفا کرد. مردم تبریز به دیرینگی و نقش تاریخی شهر به عنوان پایتخت ایلخانان، صفویان افتخار می کردند. این حس غرور، تسلیم شدن در برابر نیروی خارجی را به منزله ننگ تاریخی می دانست. تبریز در طول تاریخ بارها در برابر مهاجمان ایستاده بود. این حافظه جمعی مقاومت، الگویی برای نسل های بعدی ایجاد کرده بود. آنها از تجربه زیسته یا شنیده شده از اشغال های گذشته می دانستند که اشغال شهر توسط نیروی خارجی معمولاً با قتل و غارت و تغییر شیوه زندگی قبلی همراه است. از این رو، مقاومت مردم شهر در برابر عثمانی دفاع از موجودیت بود که نمی خواستند تحت سلطه بیگانه از بین بروند. این عوامل اجتماعی و هویتی، مقاومت را به حرکتی خودجوش، پایدار و عمیقاً ریشه دار در بطن جامعه تبدیل می کرد به این جهت باوجود اشتراکات زبانی و قومی با برخی ساکنان آن سوی مرز (در عثمانی)، خود را جزئی جدایی ناپذیر از پیکره ایران می دانستند، زیرا هویت آذری آنان در چارچوب هویت ایرانی تعریف و تقویت می شد. منابع هم به این موضوع اقرار دارند مبنی بر اینکه فرمانروایی عثمانیان در سرزمین های وسیع تصرف شده در ایران نتوانست ریشه بدواند، زیرا مردمان محلی علی رغم اینکه ترکی متکلم می کردند، اما نسبت به تشیع و صفویان وفادار بودند (اشپولر و همکاران، ۱۳۷۸: ۴۵۰). علاوه بر آن این شهر به عنوان کانون تشیع جهان در برابر حاکمیتی قرار

داشت که ممکن بود با نگاه سنی خود، محدودیت‌هایی بر شیعیان اعمال کند و محتمل بود مذهب شیعه را به حاشیه براند و یا مجبور به تغییر مذهب کند. این ترس، انگیزه قدرتمندی برای مقاومت تا پای جان ایجاد می‌کرد. فلذا مردم شهر با آگاهی از این نکته که تبریز در مرز بین دنیای شیعه (ایران) و سنی (عثمانی) قرار دارد. پایداری را به معنای دفاع از مرزهای عقیدتی امپراتوری شیعه صفوی دانستند. سقوط تبریز می‌توانست به منزله نفوذ فکری و مذهبی عثمانی به قلب ایران تعبیر شود. این موضوع به مقاومت بعدی فرقه‌ای و تاریخی بخشید.

مکانیسم‌ها و مظاهر عینی مقاومت مردم تبریز در برابر قوای عثمانی

در این بخش به واکاوی فرایند عملیاتی‌شدن مقاومت مردمی در برابر قوای عثمانی می‌پردازیم و با عبور از سطح نظری، مکانیسم‌های کارسازی و مظاهر عینی آن را در میدان بررسی می‌کنیم. مردم تبریز در برابر این اشغال، به‌جای مقابله مستقیم و نافرجام، از یک استراتژی ترکیبی و فرسایشی استفاده کردند که عمدتاً مبتنی بر مقاومت غیرمستقیم و راهبرد جنگ نامنظم و نامتقارن باهدف فرسایش توان نظامی دشمن تکیه داشت. اهل تبریز با بهره‌گیری از مزیت آشنایی کامل با جغرافیای بومی، به تاکتیک و شیوه‌های مقاومت ترکیبی و هوشمندانه مؤثری مانند کمین، جنگ‌وگریز متوسل می‌شدند. هم‌زمان، در حیطه‌ای وسیع‌تر از جمله در قالب مبارزه مقاومت منفعلانه و نافرمانی مدنی، از همکاری نکردن با حاکم عثمانی لایه دیگری از این کارزار همه‌جانبه را تشکیل می‌دادند.

کارسازی اشغال شهر

در واپسین روزهای بهار و آغاز تابستان لشکر عثمانی با تجهیزات بسیار اعم از توپ، ضربه‌زن و زنبورک و هزاران تفنگچی متشکل از نیروهای اخلافت از جمله: ولایات انگروس، شام، منتشا، افلاق، بوسنی، قرامان، مرعش، حلب، دیاربکر، کفه، وان، ادرنه، و قرا بغدان، قاهره و دیگر جاهای خلافت خود را به اطراف تبریز جوار پل شور آب (تلخه‌رود) فعلی رساندند (رحیمی‌زاده، ۱۳۹۲: ۱۵۶). از شوربختی اهل تبریز، نیروهایی که در شوراب اردو زده بودند، سینه‌هایشان از کینه دیرینه خلفا مملو کرده بود و اجرای فتاوی مفتیان لحظه‌شماری کرده و برای هرگونه اقدام شنیع آمادگی داشتند (رحیمی‌زاده، ۱۳۹۲: ۱۵۵). قبل از عظیمت سپاه عثمانی به تبریز خبر آمدن عثمان پاشا با لشکر بی‌قیاس متواتر کشته بود. حمزه میرزا طی احکام نصیحت‌آمیز از امرای لشکر عراق، فارس، کرمان و دیگر ممالک محروسه خواسته بود برای دفع دشمن خود را به تبریز برسانند؛ اما به دلیل اختلافات پیش‌گفته نیروهای از اعزام به تبریز خودداری کردند (منشی ترکمان، ۱۳۷۷: ۱/ ۴۷۴). بدین‌طریق تبریز از یاری قزلباش محروم گشت. مردم تبریز بعدازاین خبر در باب محافظت شهر و دفع شر آن قوم به تبادل نظر پرداختند. در این شور و مشورت جمعی اکثریت بنا را به پایداری گذاشتند (همان). براین‌اساس مردم شهر شروع به تقویت استحکامات شهر نمودند. تمام محلات و کوچه‌ها و تمام ورودی‌ها را سنگربندی کرده و مقرر شد برای هر سنگر یکی از پهلوانان همان محل به‌عنوان فرمانده میدانی و یکی از قزلباشان معتبر به‌عنوان ناظر سازماندهی شود (نظنزی، ۱۳۷۳: ۱۶۷). علاوه‌برآن فرمان داده شد برای جلوگیری از بی‌نظمی و تفرقه از خروج شهروندان جلوگیری شود و حتی برای خاطیان مجازات سخت در نظر گرفته شد (منشی ترکمان، ۱۳۷۷: ۱/ ۴۷۷). قوای عثمانی بر حسب شناخت و تجربیات قبلی راه احتیاط را پیش گرفت و بلافاصله حملات خود را آغاز نکرد آنها در روز اول ارزیابی میدانی را انجام دادند (رحیمی‌زاده، ۱۳۹۲: ۱۵۶). عثمانیان روز بیست و نهم ماه رمضان ۹۹۳ ه. ق حملات خود به تبریز را آغاز کردند. مهاجمین طبق پیش‌بینی‌های قبلی در بدو ورود، با شهری مواجه شدند که مردم

آن خود را برای مقابله آماده کرده بودند. در این روز اهالی مقاومت سرسختانه‌ای را از خود نشان دادند آنان به دلیل مهارت در جنگ همواره رعب و وحشت در دل دشمن کاشتند؛ ولی طرف مقابل به لحاظ کمی و عدّت غالب بلامنازع بودند (منشی ترکمان، ۱۳۷۷: ۱/ ۴۷۸). آن روز لشکر عثمانی نتوانست کل شهر را تصرف کند احتمالاً به‌خاطر تجدید قوا یا دلایل نامعلوم دست از یورش کشیده و شب‌هنگام به اردوی خود برگشتند. (رحیمی‌زاده، ۱۳۹۲: ۱۵۵). قوای عثمانی فردای آن روز یورش همه‌جانبه خود به سمت محلات شهر را آغاز کرد. آنها از طرف باغ قنبر با تخریب دیوارهای قطور آن با توپ و ضرب‌زن و بالدیج به شهر رخنه و وارد تبریز شدند. قوای عثمانی تا میدان صاحب آباد پیش رفتند. مردم تبریز ناامیدانه همچنان از پا ننشسته و با جنگ بی‌امان و خانه‌به‌خانه در تلاش برای بیرون‌راندن بیگانگان از شهر خود با دشمن مشغول بودند (نطنزی، ۱۷۳: ۱۶۷؛ منشی ترکمان، ۱۳۹۰: ۳۸۱). به هر تقدیر سقوط شهر بدترین فرجامی بود که نصیب جان‌فشانی و ازخودگذشتگی‌های مردم تبریز گردید و خاک پاک آن به مدت هیجده سال‌ونیم به اشغال قوای عثمانی در آمد و با جاری‌شدن خطبه خاقانی ضمیمه خلافت عثمانی شد (رحیمی‌زاده، ۱۳۸۷: ۱۵۹).

بعد از تسلط مهاجمین بر شهر، ریش‌سفیدان تبریز از جمله مولانا محمدعلی و مولانا عنایت‌الله تبریزی که شیخ‌الاسلام و مفتی بود و قاضی القضاة کامران بیک اوحدی در شهر مانده بودند، برای جلوگیری از خونریزی بیشتر نزد عثمان پاشا رفته امان‌نامه خواستند و عثمانیان با انقیاد آنان موافقت کرده و اهل تبریز را جزء رعایای آل عثمان شمرد و تبریز به زمره ممالیک اسلامی درآمد (استرآبادی، ۱۳۶۶: ۱۲۴؛ صولاق‌زاده، ۱۲۹۷: ۶۰۹). البته باتوجه‌به این نکته که اهل تبریز در این شرایط حساس هیچ منفذی جهت فرار از بحران نداشتند، در این چارچوب تسلیم شهر توجیه‌پذیر است و از این نظر کوچک‌ترین خرده‌ای بر عقلای شهر نمی‌توان گرفت. بعد از تسلیم شهر و اظهار اطاعت مردمان آن، آنچه در اینجا محل دقت است اقدام شنیع سربازان عثمانی در حین تمکین مردم شهر است. به روایت حریمی، سربازان بعد از تسخیر شهر به توصیه و فرمان سردار عالی مبنی بر ترک نهب و قتل توجه نکرده و از سحرگاه دست به هجوم همه‌جانبه زده و به هر کس رسیدند رحم نکردند و اموال، اسباب و دارایی‌های مردم شهر را چنان مورد غارت و چپاول قرار دادند که صد مرتبه از عملی بود که تیمور در حمله به سیواس مرتکب شده بود! (رحیمی‌زاده، ۱۳۹۲: ۱۵۷). عثمانیان به‌منظور الحاق تبریز به قلمرو خلافت و حضور طولانی‌مدت در این شهر بر اساس سنت‌های عثمانی اقدام به ساخت قلعه‌ای مستحکم نموده و نیروها و ادوات خود را در آن جای دادند (ایتسکوتیس، ۱۳۷۷: ۲۱۵؛ سلانیک، ۱۳۸۹: ۲۷۹). مردم تبریز در دوره استیلای با عثمانیان نجوشیدند (اولیا چلبی، ۱۳۱۴: ۲۶۷/۲؛ فلسفی، ۱۳۴۷: ۹۱/۱؛ استرآبادی، ۱۳۶۶: ۱۲۴). اهل تبریز بر این باور بودند که عثمانیان به لحاظ مذهب کینه اهل تبریز را بر دل دارند و روزی عقده‌های خود را خالی خواهند کرد با بررسی نوشته‌های این مقطع، اتفاقات بعدی نیز ناظر بر همین باور است (منشی ترکمان، ۱۳۷۷: ۴۷۸/۱) بر اساس گزارش‌های موجود سربازان عثمانی در مواقعی که از درهم شکستن مقاومت مردم عاجز می‌شدند از اکراد دیاربکر استمداد می‌جستند. نامه ارسالی عثمان پاشا از تبریز به مراد سوم نیز موید وضع موجود است. در گزارشی که عثمان پاشا پیش از مرگش برای سلطان فرستاد (نقل شده در تاریخ سلانیک)، او با لحنی که آمیخته به غرور و استیصال است، می‌نویسد: «... به عنایت حق، قلعه‌ای استوار در قلب شهر بنا شد که هر برج آن سدی است در برابر فتنه عجم. اما بدانید که این طایفه چون روباه حيله‌گر و چون گرگ درنده هستند؛ شب‌هنگام بر ما می‌تازند و روز پنهان می‌شوند. آذوقه اندک است و سپاهیان خسته...» (سلانیک، ۱۳۸۹: ۲۷۹). این نامه ثابت می‌کند که برخلاف ادعای پیروزی مطلق، عثمانی‌ها هرگز بر «خارج از دیوارهای قلعه» تسلط واقعی نداشتند. از همان روزهای اول ظلم و آزار سربازان عثمانی نسبت به مردم تبریز چنان بود که مقاومت مردمی در برابر

اشغال شکل گرفت. در این مدت قلعه عثمان پاشا چهل و هشت مرتبه به محاصره کامل در آمد ولی کاری از پیش نرفت (مینورسکی، ۱۳۳۷: ۵۲). این پایداری در مدت بیست سال، زمینه را برای آزادی شهر فراهم کرد.

بکارگیری شیوه جنگ فرسایشی

مقاومت تبریز در برابر قوای عثمانی نمونه درخشانی از جنگ فرسایشی شهری است که با بکارگیری مجموعه‌ای از مکانیسم‌ها و تاکتیک‌ها، هوشمندانه هزینه اشغال را برای مهاجمان تا حد غیرقابل تحملی افزایش داد. به نمونه‌ای از آنها اشاره می‌شود.

جنگ وگریز و کمین باهدف حذف فیزیکی سربازان دشمن

در روزهای حضور قوای عثمانی در تبریز در برخی مواقع جوانان داخل شهر با نیروهای دولتی مستقر در خارج شهر ارتباط برقرار کرده و اقدام به شبیخون می‌زدند (پارسادوست، ۱۳۸۱: ۱۵۲). در یکی از این موارد از صبح تا غروب با قوای عثمانی درگیر شدند نیروی مقاومت در این حملات بسیاری از افراد برجسته دشمن از جمله سنان پاشا، از امرای کرد محمدحسن بیگ و خالد و از امرای سیورک یردم بیگ و حسین بیگ و محمد چلبی کاتب سپاه، مصطفی کدخدا و آلای بیگی نیگبولی، چاشنی گیرباشی و احمد آقا وزیر، یحیی سوباشی مشهور به آقای تبریز را کشتند. این شبیخون به موقع چنان سهمگین بود که موجب شادی و سرور مردم گشت (رحیمی‌زاده، ۱۳۹۲: ۱۶۵-۱۶۶) مقاومت تبریز از آن روز رمق تازه‌ای گرفت و بر عزم خود مصمم شدند. آنها از این روز به بعد دل‌وجرئت یافتند پس از آن هروقت سربازان عثمانی را تنها در کوچه و معابر می‌یافتند لخت عریان می‌کردند و یا می‌کشتند (همان؛ سلانیک، ۱۳۸۹: ۲۷۹) بی‌پروایی و شهادت اهالی به حدی رسیده بود که در یکی از موارد در یکی از حمامات شهر چند سرباز را کشتند و خونشان را با آب قاتی کرده و جنازه‌ها را به چاه انداختند (منشی ترکمان، ۱۳۷۷: ۴۷۸/۱). مقاومت تبریز در راستای ضربه‌زدن به قوای اشغالگر تمام گزینه‌های ممکنه را در دستور کار خود قرار داده و در هر فرصت با رومیان جنگ‌ها نمایان کردند و بسیاری از سپاه روم را به خاک و خون سپردند (نطنزی، ۱۳۷۳: ۱۷۰). از شبیخون‌های پی‌درپی، کار عثمانی‌ها چنان تنزل کرده بود که آنها یک‌لحظه از شرایط و مراسم حراست غافل و ذاهل نمی‌گشت و تمام شب نعره حاضرباش آن جماعت از اوج فلک می‌گذشت (نطنزی، ۱۳۷۷: ۱۷۶). در ذیقعه الحرام همان سال روز جمعه مجدده اردوی ینی چری‌ها حمله شد و طی جنگ سخت که اتفاق افتاد باز هم بسیاری از نیروهای سرشناس عثمانی کشته شدند (رحیمی‌زاده، ۱۳۹۲: ۱۶۸). آن روزها در مقابل قلعه، سیبه‌ها ترتیب داده و هر سیبه را به یکی از افراد کارکشته سپرده شده بود (نطنزی، ۱۳۷۷: ۱۷۶). این سیبه‌ها از جانب شرقی که از طرف میدان صاحب‌آباد و مسجد حسن پادشاه در جانب قبلی که طرف محله سنجاران و ویجویه است امان قلعه‌نشینان را بریده بود به‌طوری که آنها با عجز برای دفاع از خود با یک‌هزار و پانصد نیرو از قلعه خارج شده بعد از عملیات ضربتی سریع برمی‌گشتند (منشی ترکمان، ۱۳۷۷: ۴۹۵/۱). به‌صورت منظم دروازه‌های قلعه تحت کنترل بود تا سربازان عثمانی نتوانند بیرون بیایند (همان). عثمانیان سقوط قلعه تبریز را نقص دولت عثمانی تلقی کرده؛ از این‌رو با تمام وجود از آن حراست می‌نمودند (ترکمان: ۳۷۸). تبریزیان هم‌روزه اظهار می‌کردند که تا این قلعه مفتوح نشود خواب و زندگی و آسایش بر ما حرام است. عملاً اقتدار قوای یازده‌هزارنفری عثمانی در قلعه محدود شد و آنها از خوف مردم نمی‌توانستند به‌صورت انفرادی بیرون بیایند و وحشت بر ضمیر آنها رسوخ کرده بود (سلانیک، ۱۳۸۹: ۲۷۹؛ نقاوه، ۱۳۵۰: ۱۷۶). از این‌رو عرصه بر عثمانیان چنان تنگ شده بود که آنها به جز حراست از قلعه قادر به انجام مأموریت دیگری نبودند (منشی ترکمان،

۱۳۷۷: ۴۹۵/۱). وضعیت متزلزل عثمانیان برای حفاظت از قلعه طوری بود که مدام از طرف استانبول نیروی تازه نفس اعزام می شد و در موردی فرهاد پاشا با نیرویی عظیم وارد تبریز شد و ضمن تقویت نیروها ذخیره و یراق و تجهیزات سالیانه آورد (همان) قوای عثمانی در این تحرکات شکست سختی دیدند و به تعبیر آنها گروه شیاطین شاد و مسرور گشتند و در مقابل عساکر اسلام دچار حزن و اندوه شدند (رحیمی زاده، ۱۳۹۲: ۱۶۹). در مقاومت تبریز به غیر از جوانان و پهلوانان، قاطبه مردم از کوچک و بزرگ حضور داشتند. مورخ عثمانی، تعلیقی زاده که خود شاهد جان فشانی اهل تبریز بود این گونه اعتراف می کند: «... زن و فرزند و پیران نا فرهمند تبریزی بر بام ها درآمده، به صورت استهزاء عثمانی ها را ناسزا می گفتند، جواب این مقاومت و این طعنه زدن ها با توپ داده شد و هر ابنیه و افنیه ای که گلوله توپ بدان اصابت کرد، تارومار و ویران شد و هر جسم دوزخی که بدان برخورد، همچون کوره آتش پرا گشت و از جامه حیات عریان گردید»

تعلیقی زاده، تبریزیه، گ ۲۰ ب و ۲۱ الف. منابع عثمانی از روی خشم و عصبانیت کسانی از اهل تبریز که به مقابله با سپاه عثمانی شتافتند، با عناوینی، قانلو، پدرکش، می خواره، تلنگی، یتیم، کیسه بر، شب رو، اجلاف یاد می کنند که محل تأمل است (تعلیقی زاده، تبریزیه، گ ۱۹ ب، رحیمی زاده، ۱۳۹۲: ۱۱۸-۱۰۵).

مقاومت فرهنگی، روانی و تبلیغاتی

موفقیت این مقاومت مرهون انعطاف، خلاقیت و فداکاری جمعی بود. آنان می دانستند در میدان نبرد متعارف شکست می خورند، پس با تغییر قواعد بازی، جنگ را به عرصه ای کشاندند که در آن مزیت داشتند. جنگ روانی علیه دشمن، نافرمانی مدنی و عدم همکاری با حاکم جدید از شیوه هایی بود که اهل تبریز در طول دوران اشغال به وفور از آن استفاده کردند. به گزارش منابع، اهل تبریز با پخش شایعات مبنی بر قریب الوقوع بودن حمله ارتش شاه یا شکست عثمانی در جبهه های دیگر، برای تضعیف روحیه سربازان دشمن می پرداختند. انجام عملیات شبانه همراه با سروصدای زیاد برای ایجاد ترس و بی خوابی در اردوگاه دشمن، مردم به طور کلی از هرگونه همکاری با اشغالگران خودداری می کردند. از دادن اطلاعات به دشمن امتناع می ورزیدند. اگر حاکم عثمانی منصوب می شد، دستوراتش را نادیده می گرفتند به طوری که جعفر پاشا از اهل تبریز عصبانی و برای سرکوب آنان از اکراد دیار بکر استمداد کرد (پچوی، ۱۲۸۳: ۱۱۵/۲-۱۲۰). در لابه لای منابع عثمانی به برخی از نافرمانی های اهل تبریز اشاره شده است از جمله: زنانی که سپاه عثمانی فرزندان شان را به یغما برده بود، در میان چادرهای سربازان می گردیدند و پسر و دختر خود را به نام صدا می کردند. اگر فرزندش صدای مادر را می شنید، از خیمه بیرون می آمد و در حال، در آغوش هم فرومی رفتند. از طرف چاوشی می آوردند و اولاد خود را خلاص می کردند. اگر به آن ها گفته می شد که فوراً شاه را لعنت کن تا فرزندت را خلاص کنیم آن زنان می گفتند: لعنت بر آن که ما را به چنین بلایی انداخت، مورخ عثمانی می گوید که مردم تبریز در لعن خود نه اینکه شاه صفوی را منظور کنند، بلکه درواقع عثمانی ها را که مسبب گرفتاری های خود می دانستند، لعن می کردند. همچنان که عقیل بن ابی طالب که از کوفه به شام رفت و به دستور معاویه بر منبر دمشق برادرش را طوری مورد لعن قرارداد که در واقع معاویه را لعنت کرد (تعلیقی زاده، تبریزیه، گ ۲۴ ب).

تلاش برای بازسازی ادوات سنگین خودی و خرابکاری در ادوات لجستیکی دشمن و مختل نمودن چرخه تأمین آذوقه آنان

مواردی هم وجود دارد از جمله جوانان از تاریکی شب استفاده کرده و خود را به نزدیکی عراده‌های توپ دشمن رسانده با شمشیر اتصالات آن را از همدیگر پراکنده و پاشیده می‌نمودند (سلانیک، ۱۳۸۹: ۲۷۹). به هر روی بعد از فوت عثمان پاشا حاکم جدید تبریز (جعفر پاشای طرابلسی) با حمله‌های سنگینی روبرو بود و قلعه به‌دشواری پایداری می‌کرد (پارسادوست، ۱۳۸۱: ۱۷۷) مقاومت در راستای ضربه‌زدن، آنها را در تنگنا قرار می‌داد. در مواردی اردوگاه عثمانیان را محاصره کرده و مانع از رسیدن آذوقه و توشه به اردو می‌شدند به‌طوری که یک مهتر نیز توان ورود و خروج از اردو را نداشت، یا نصف شب با شبیخون به خیمه‌های رومیه، اسب و شتران را به غنیمت می‌گرفتند (رحیمی‌زاده، ۱۳۹۲: ۱۵۷؛ ترکمان، ۳۸۲). به تعبیر آنها گروه شیاطین شاد و مسرور گشتند و در مقابل عساکر اسلام دچار حزن و اندوه شدند (همان). آن روزها مقاومت دست بالا را داشت و حکمرانی عثمانیان فقط در قلعه تازه ساخته شده محدود شده بود و آتش شورش همه جای شهر مشتعل بود و عثمانیان دمی آسوده‌خاطر نبودند (منشی ترکمان، ۱۳۷۷: ۴۹۵/۱). از دیگر تلاش تبریزیان برای فتح قلعه اینکه، توپی مشهور به توپ کله‌گوش از قبل موجود بود و پانزده من سنگ می‌انداخت و از توپخانه طهماسب در یکی از قلاع مانده بود آن را بعد از بازسازی به پای قلعه آوردند و با به‌کارگیری آن توانستند قسمتی از یکی از برج‌های قلعه را بریزند در این حال عثمانیان به سبیه ریخته به ضرب تفنگ مردم را پراکنده کرده و با بستن ریسمان بر حلقه‌های توپ تا جمع شدن مردم آن را به داخل قلعه کشیدند و یا در اقدامی دیگر توپچی باشی بیک فرزند حیدر بیک انیس که با اسباب توپ‌ریزی آشنایی داشت، مأمور به توپ‌ریزی با قدرت پرتاب بیست و پنج من سنگ شد به‌هر تقدیر توپ به علت اینکه به طور مخفی ساخته می‌شد و مس آن به لحاظ دوری از نور آفتاب خشک نشده بود و مرطوب بود از قالب جدا شده و زحمت دوماه به هدررفت (همان).

تلاش برای رخنه به قلعه عثمان پاشا

قوای عثمانی به‌منظور حضور طولانی مدت در این شهر بر اساس سنت‌های عثمانی اقدام به ساخت قلعه‌ای مستحکم نموده و نیروها و ادوات خود را در آن جای دادند (ایتسکوئیس، ۱۳۷۷: ۲۱۵؛ سلانیک، ۱۳۸۹: ۲۷۹). در جریان ساخت قلعه شرایط چنان بر عثمانیان تنگ بود که آنها از یک طرف قلعه می‌ساختند و از یک طرف دست کشیده با مردم تبریز به حرب و قتال می‌پرداختند (منشی ترکمان، ۱۳۷۷: ۴۹۶/۱). در آن ایام برای رخنه به قلعه انواع راه‌های قلعه‌گیری را تجربه شد؛ ولی به علت استحکامات و برج و باروی قلعه چندان موفقیتی حاصل نشد. در مواردی با قلاب‌های مخصوص و نردبان خود را به درون حصار افکنند و با این عنوان چند نوبت قصد تسخیر آن قلعه را داشتند؛ ولی محافظان قلعه آنان را از بالای قلعه غلطان، غلطان به خندق قلعه می‌انداختند (منشی ترکمان، ۱۳۷۷: ۴۲۳). در یک مورد دیگر مردم قلعه را محاصره نموده بودند لیکن یک شب عثمانی‌ها دیوار را از همان جانب شکسته به اهل تبریز شبیخون زدند و آنها را تا دم قلعه عقب رانده و تعقیب کرده بودند (رحیمی‌زاده، ۱۳۹۲: ۶۷). از دیگر اقدامات برای نفوذ به قلعه حفر نقب بود. مردم در عرض سه ماه به‌صورت مخفیانه با حفر تونل سعی داشتند خود را به درون قلعه برسانند و این تونل به دیوار قلعه نزدیک شده بود، مردم صاحب وقوف از روی تخمین و قیاس تشخیص دادند که به قلعه رسیده. شبی با سیصد کس از جوانان کارآمد تعیین شده و به نقب فرستاده شدند که نقب را سوراخ کرده و به قلعه در آیند، چون در تخمین و قیاس اشتباهی روی داده بود نیروها از محل دیگر بنام شیرچای سر بر آوردند و چند روز دیگر کار لازم بود، در این اثنا فردی به نام جبار قلی بیک خیانت نموده و رومیان را از این تونل آگاه

نمود به طوری که رومیان آمده سر نقب را گشوده به ضرب تفنگ نقب را از کارکنان خالی کردند آنها با سوراخ کردن چند محل کاه ریخته و آتش زدند تا دود حاصل از آن کارکنان را خفه کند و بعد از آن آب به میان تونل بسته راه را مسدود ساختند و زحمتی که در عرض سه ماه کشیده شده بود و محتمل بود از آن ممر فتح قلعه مسیر گردد ضایع و عبس شد (منشی ترکمان، ۱۳۷۷: ۴۹۶/۱). این بخشی از دلاوری مردم تبریز در مقابل امپراطوری خلافت عثمانی پس از سقوط شهر بود و این راه تا آزادی شهر از چنگ متجاوزین ادامه داشت.

پیامدهای منفی و مثبت مقاومت

مقاومت مردم تبریز در برابر قوای عثمانی، همچون هر نبرد سرنوشت ساز دیگری، پیامدهایی دوگانه و اغلب متناقض نما به همراه داشت. از یک سو، هزینه های فاجعه بار انسانی بر شهر تحمیل شد و از سوی دیگر، دستاوردهای ماندگار سیاسی، هویتی و ملی را به ارمغان آورد که گزارش های موجود منابع تاریخی مؤید این مطلب است. این منابع در وجه مثبت و دستاوردهای مقاومت، حفظ حاکمیت ایران را برجسته می کنند و معتقدند مقاومت اهالی تبریز، موقعیت حکومت صفوی را به عنوان مدافع سرزمینی ایران تقویت نمود و مانع از تثبیت دائمی حاکمیت عثمانی بر آذربایجان شد. در وجه منفی وقایعی مانند قتل عام ۹۹۳ ق. و هتک حرمت به نوامیس یا تخریب و غارت مردم شهر را برجسته می کنند فلذا تحلیل این پیامدها در کنار یکدیگر، تصویری واقع بینانه و کامل از ابعاد این رویداد تاریخی ارائه می دهد.

پیامدهای مثبت سیاسی و حکومتی

تقویت مشروعیت حکومت مرکزی: مقاومت شهروندان تبریز باعث شد نیروهای عثمانی هزینه بیشتری برای تصرف شهر پرداخت کنند، حتی پس از سقوط شهر، مقاومت های مردمی ادامه یافت و حاکمیت عثمانی را با چالش مواجه کرد. مقاومت تبریز، اساس وفاداری به حکومت شیعه صفوی و مخالفت با حکومت سنی عثمانی تقویت کرد و نشان داد که مردم آذربایجان، صفویان را به عنوان حاکمان مشروع شیعی می پذیرند. پایداری مردم تبریز گفتمان «مدافع شیعه» صفویان را تقویت کرد و آنها را در مقابل «مهاجمان سنی» عثمانی قرار داد و در نهایت باعث شد عثمانی ها نتوانند پایگاه مردمی در آذربایجان ایجاد کنند؛ زیرا هزینه های نظامی و اداری نگهداری تبریز برای عثمانی ها افزایش داد و زمینه را برای بازپس گیری تبریز توسط شاه عباس اول در ۱۰۱۲ قمری فراهم کرد.

پیامدهای اجتماعی و جمعیتی

قتل عام

یکی از تلخ ترین و خونین ترین برهه های تاریخ این شهر در عصر صفوی است. این رخداد که به «قتل عام بزرگ تبریز» شهرت یافته، در منابع هر دو امپراتوری با جزئیات تکان دهنده ای ثبت شده است. کشتار ۹۹۳ ق.، یکی از اصلی ترین و بارزترین پیامدهای مقاومت است. در این سال عثمان پاشا برای درهم شکستن روحیه مردم تبریز و تبدیل آن به یک نمونه عبرت آموز برای سایر شهرهای ایران دستور کشتار صادر نمود و سربازان عثمانی به مدت سه شبانه روز مردم را از دم تیغ گذراندند. این واقعه را بسیاری از مورخان اصیل صفوی و عثمانی مورد توجه قرار داده اند اما نوشته های منابع عثمانی از این باب اهمیت بیشتری دارد که اولاً متعلق به جبهه رقیب هستند و یا برخی خود شخصاً در متن آن حادثه حاضر بوده است و نوشته های آنان اهمیت استنادی دارد. مورخ عثمانی در روز واقعه قتل عام اهل

تبریز، در گزارشی می‌نویسد: پیری نورانی منظر، روحانی محبر، سروش سیماء، هوش انتماء، صبیح الجمال، فصیح المقال، دلپسند و باتدبیر، در زَی (گروه) موحدین و سیمای صالحین بر پا خاست و همچون فلک دوار سه بار دور زد و در هر دور با ادای صریح و صدای صحیح شَهَقْهٔ تبریزلویه قتل عام زد. سپس همچون جان از دیده نهان و همچون لب دلبران ناپیدا و پنهان شد. غزاة خون‌فشان همچون بلای ناگهانی و قضای آسمانی در دقیقه‌ای چندین هزار رعایای قزلباش گبر معاش شرع تراش را باصلاح شرع تراشیدند (تعلیقی‌زاده، تبریزیه، گ ۴۴ الف؛ پرغو و دیگران - تعلیقی‌زاده محمد صبحی چلبی و تسخیر تبریز). او به اعداد و ارقام ورود کرده و تعداد کشته‌شدگان را از زبان بعضی اهل تخمین قریب به بیست هزار نفر اعلام می‌کند. از نظر او کشتار چنان بود که تنها در یک مسیر از جامع جهان‌شاه تا میدان صاحب آباد که تحت القلعه بود، دو هزار کشته عجم به دست آمد. کشتگانی که در زوایای اسواق و خبیای آفاق بودند حسب تحقیق و تخمین واقعی الا قرب الی التحقيق دوازده هزار نفر محاسبه شدند، آن هم به عشق دوازده امام! (تعلیقی‌زاده، تبریزیه، گ ۴۳ الف). تعلیقی‌زاده در ادامه روایت خود می‌افزاید کوچه و گذرها از انبوه اجساد کشته‌شدگان غیرقابل عبور شده بود، طوریکه با سنگ و کلوخ تشخیص داده نمی‌شد (تعلیقی‌زاده، همان). سلانیک می‌نویسد: «عساکر اسلام به قدری در قتل و غارت افراط کردند که زبان از بیان آن قاصر است. از شدت قتل عام، کسی در شهر باقی نماند که بانگ اذان بگوید.» (همان). منابع صفوی در ادامه آگاهی‌هایی مهم و قابل توجهی از کم‌وکیف قتل عام ارائه می‌کند. از جمله منشی قمی در روایت خود تعداد کشتار تبریز را هفت الی هشت هزار نفر می‌داند (منشی قمی، ۱۳۶۳: ۷۸۹/۲). او در ادامه با شرحی تفصیلی به رفتار خشونت‌بار قوای مهاجم پرداخته و می‌افزاید: عثمانیان صد نفر از پیرزنان را طعمه شمشیر ساخته و چند نفر از سادات صحیح النسب و علمای و صلحا در این قتل عام شربت شهادت کشیدند. اسکندر بیگ نیز در تأیید کلیات گزارش منشی قمی در این باب بدون ارائه آمار آورده است: رومیه هرکس را در بیرون دیدند به قتل رسانیدند (منشی ترکمان، ۱۳۷۷: ۴۹۶/۱). وی در ادامه می‌افزاید در جریان قتل عام تبریز بعد از گذشت چند روز هنوز اجساد قتیلان تبریزی همچنان در کوچه‌ها و بیوت و بازارها افتاده بود (منشی ترکمان، همان). به نظر می‌رسد کشتارهای هولناک در جنگ‌های دوره موردپژوهش رایج بود. ادرنه لی در نخبه التواریخ و الاخبار به کشتار دسته‌جمعی اشاره کرده و می‌نویسد در یک مورد بیش از پانصد اسیر را دست‌بسته کشته و سرهایشان را جدا کردند و آنها را با پنج هزار کشته جنگ قبلی منار درست کردند. (ادرنه لی، ۱۲۷۶ق: ۱). جان کارت رایت تاجر انگلیسی که در سال ۱۰۱۵ هجری به تبریز آمده است درباره تاراج شهر تبریز و ستمگری‌های عثمانیان و خرابی‌های وارده در اثنای هجوم سربازان سلطان و تسلط عثمان پاشا وزیر سلطان مراد سوم بر شهر مزبور، به‌تفصیل در سفرنامه خود آورده، او معتقد است که توصیف دردها و بدبختی تبریزیان و تشریح سنگدلی و بی‌رحمی‌های لشکریان عثمانی از عهده وی خارج است و این مهم، نویسنده‌ای به‌غایت دانشمند و زبردست می‌خواهد (طاهری، ۱۳۴۷: ۸۹). شدت این فاجعه به قدری بود که حتی در برخی مکاتبات دیپلماتیک اروپایی آن زمان (توسط سفرای ونیز) به عنوان یکی از بزرگترین فجایع انسانی قرن شانزدهم یاد شده است. یوزف فون هامر پورتشتال اشاره می‌کند که این واقعه لکه‌ای سیاه در کارنامه نظامی عثمان پاشا باقی گذاشت.

هتک حرمت به نوامیس

در کنار گزارش‌های مربوط به کشتار مردم، آنچه که بر اندوه وقایع تبریز افزوده، رفتار تأسفبار قوای عثمانی در هتک حرمت نوامیس است. علاوه بر منابع صفوی، برخی مورخین عثمانی از روی سرافکنندگی و شرمساری، این وقایع وحشتناک و خوف‌آور را روایت نموده‌اند. از جمله: تعلیقی‌زاده به‌صراحت به این موضوع پرداخته و می‌نویسد: «عثمانیان در تبریز به قتل و غارت اموال مردم اکتفا نکرده

به سراغ زنان و دختران و اطفال اهل تبریز رفته و چادرهای محل سکونتشان را از دختران نو خیز مهرانگیز و زنان عشوه زنان رنگ آمیز مملو نمودند» (تعلیقی زاده، تبریزیه، گ ۲۲ ب). پچوی در دومین کشتار مردم تبریز در حین اشغال شهر، در جلد دوم تاریخ خود در ضمن نکوهش سردار عثمانی بر این باور است: «... انتقام اشقیای تبریز برای حفظ ناموس سلطنت، جای بحث نیست. ولی این همه اهانت به زنان با ناموس و عائله مردم و رخصت زنا، برای کسانی که ذره ای ایمان در دلشان هست، قابل قبول نبوده و جایز نمی باشد.» (پچوی، ۱۲۸۳: ۱۱۵/۲-۱۲۰). مصطفی عالی مورخ دیگر عثمانی در انتقاد صریح می نویسد «... اگر چه بدون شک اخذ انتقام از طرف پاشا لایق نام و ناموس است، اما اینکه اهل و عیالشان بعد از غارت و خسارت به شکل برده و کنیز به فروش برسند، ظلم صریحی است که در آن همه متفق اند» (عالی، ۲۰۱۹م: ۳-۱۸۰۲). منشی قمی با تأیید روایت عثمانی می نویسد: «... عساکر عثمانی اطفال شیرخوار را پای در شکم نهاده به عالم آخرت رسانیدند و موازی هفت هشت هزار نفر از ساده رخا مه لقا و دختران سمن سیما و زنان حور لقا و اطفال مسلمانان از تبریزیان را اسیر نموده در میانه یکدیگر خرید و فروخت نمودند» (منشی قمی، ۱۳۶۳: ۷۸۹/۲).
مورخ عثمانی

گزارش خود را چنین به پایان می رساند: «... نه بر طفل ترحم شد نه بر پیر، شرم و آرم و هیچ کس را نتوانست که بگوید: چرا و به چه جرمی؟» (تعلیقی زاده، همان).

تخریب بناها و زیرساخت های شهری

ویرانی تبریز حقیقتی است که حتی مورخان عثمانی هم در آثار خود بدان اقرار کرده به تفصیل بدان پرداخته اند. خانه های تبراییان را به زخم تیشه و تبر با خاک برابر ساختند. آن جوامع زرنگار و صوامع کاشی کار همچون خاطر اهل دل ویران شد و دکانین محترفه لقمه آتش سوزان گردید (تعلیقی زاده، تبریزیه، گ ۲۲ ب). در عرض سه روز شهر چنان ویران شد که گویا از سیصد سال قبل آبادی بدان راه نیافته است، مساجد شهر به خندق ها و دیوارها بدل شد و مکان های قضاوت و دادرسی مندرس و ویران شد محراب ها همچون سجاده بر خاک افتادند و مناره ها کاه بر زمین زدن (همان). توصیف منشی از دوران اشغال طولانی مدت تبریز به خوبی وسعت و چشم انداز این تخریب را نشان می دهد: اما شهر تبریز طرقة ویرانه ای در نظر آمد رومیه در ویرانی خانه ها و عمارات عالیة شهر دقیقه ای (منشی ترکمان، ۱۳۷۷: ۴۹۵/۱). در جنگ های دوره صفوی، ارتش عثمانی به طور سیستماتیک زیرساخت های شهری کشور کشورهای مفتوحه را برای تأثیرگذاری در معادله جنگ و زهرچشم گرفتن از مردم نابود می کردند شهر تبریز هم از این قاعده مستثنی نبود نظر کاتب همراه عثمانی نیز موید این مطلب است «عثمانی ها وقتی که یک شهر بهشت نشان را می گشایند، با آنکه به ازدیاد زیب و زیور اهتمام بسیار دارند، از محلی که بر آن مسلط شدند، نمی توانند بر همان روالی که سابقاً در آن حاکم بود، حفظ و حراست نمایند و آرامش آسایش نمی یابند، مگر اینکه آن را به تمامی خراب و ویران کنند و راههایش را به خس و خاشاک و چرکاب آلوده سازند». (عالی، ۲۰۱۹: ۱۰۶۷).

غارت و چپاول اموال مردم

علاوه بر پیامدهای اشاره شده وقایع تبریز با غارت و چپاول دارایی های مردم همراه بود. دست اندازی سربازان عثمانی به دارایی های مردم چنان بود که مردم از ترس آنان دارایی های خود را در چاه های خانه هایشان مخفی کرده بودند البته کاری عیس بود؛ زیرا سربازان به

محل اختفای رفته و غارت می‌کردند (منشی ترکمان، ۱۳۷۷: ۴۹۵/۱). لطمه‌ای که اهالی تبریز از این ناحیه دیدند در یک بُعد خلاصه نمی‌شود؛ زیرا که سربازان عثمانی علاوه بر دارایی‌های مردم به تاراج میراث مکتوب و فرهنگ این شهر نیز رحم نکردند گزارش‌های متنوعی در این باره وجود دارد از جمله کاتب جنگی همراه سپاه عثمانی با روایتی کمتر پرداخته شده وارد جزئیات شده و می‌نویسد: تبریز چنان غارت و قتل‌عام شده که نه تنها اعیان و شرفا به حظ اوفی رسیدند، بلکه اراذل و اوباش و فرومایگان سپاه عثمانی هم صاحب گنج شایگان شدند و کیسه، کیسه لعل و یاقوت و جواهر ثمین به چنگ آورده شد و چندین شخص نادان که الف نمی‌دانستند، کتاب‌های فاخر که با خط استاد خندان نگاشته شده بود نایاب بودند صاحب شدند (TA LÎKÎ- ZÂDE, 2005: 20. b). خزانه حکومت عثمانی از انبوه غنائیم به دست آمده و درآمدهای مالیاتی جدید انباشته شد (شاو، ۱۳۷۰: ۳۱۶/۱). سپاه روم چنان تبریز را غارت کردند اهل تبریز چون کشتی شکستگان فریاد و فغان به آسمان رسانیدند (روملو، ۱۳۵۷: ۴۲۶).

آزادی شهر و سرنوشت قلعه عثمان پاشا

در نهایت جان‌فشانی‌هایی مردم در دوران اشغال بعد حدود بیست سال مقاومت به ثمر نشست. شاه‌عباس اول در هیجدهم ربیع‌الثانی ۱۰۱۲/ق ۱۶۰۳م وارد تبریز شد (ملاجلال، ۱۳۹۸: ۳۴۰؛ واله اصفهانی نسخه خطی، برگ ۱۸۱). منابع عثمانی در یک ارزیابی سطحی توأم با خشم و استیصال معتقدند شاه‌عباس از عصیان جلالی‌ها در آناتولی و شام استفاده نمود و شهر را تسخیر کرد (ملاجلال، همان). به گزارش منابع، زمانی که شاه‌عباس به حدود بیست کیلومتری تبریز رسید، مردم تبریز کلاه‌های ویژه صفوی را که در دوران اشغال عثمانیان مخفی کرده بودند بر سر نهادند به پیشواز رفته و به سپاه وی ملحق شده و با یک «هم‌افزایی قزلباش و مردم» شهر را آزاد کردند (سیوری، ۱۳۸۹: ۸۳). آزادی شهر تبریز چنان برق‌آسا بود که کاتب چلبی می‌نویسد: «علی پاشا» (حاکم وقت عثمانی در تبریز) چنان از حمله شاه‌عباس بی‌خبر بود که حتی وقتی خبر نزدیک شدن سپاه ایران را شنید، آن را باور نکرد (کاتب چلبی). اهل تبریز در گرفتن انتقام رحمی از خود نشان ندادند (همان). اشغال تبریز که در سال ۹۹۳ق با آن شکوه نظامی آغاز شده بود، پس از دو دهه به یکی از تحقیرآمیزترین عقب‌نشینی‌های تاریخ عثمانی تبدیل شد. منابع عثمانی (مانند «تاریخ نعیم») اعتراف می‌کنند که در طول اشغال، تبریز هرگز برای عثمانی‌ها «آرام» نشد. قلعه‌ای که عثمان پاشا بنا کرده بود، به جای آنکه مرکز حکومت بر آذربایجان باشد، به زندانی برای سربازان عثمانی تبدیل گشت. به گزارش منابع در حین آزادی شهر اگر یک سرباز عثمانی دختری را به خانه خود برده و از او صاحب فرزند شده بود بستگان دختر بدون توجه به این امر سرباز عثمانی را بیرون کشیدند و می‌کشتند. مواردی هم اشاره شده است از جمله پیرزنی سر داماد خود را به عنوان پیشکش به نزد شاه‌عباس آورده بود. منابع موجود این اقدامات اهل تبریز را نوعی اعلان وفاداری به شاه‌عباس ارزیابی می‌کنند (جنابدی، ۱۳۷۸: ۷۶۸). ملاجلال معتقد است در پیروزی لشکر صفوی قریب به هفتصد سر بریده شد و هشت عدد توپ با باروت و پنج هزار تفنگ از نیروهای عثمانی غنیمت گرفته شد. نگارنده بر این اعتقاد است این رفتارها به احتمال پاسخ رفتارهایی است که قوای عثمانی هنگام تسخیر تبریز و نیز طول بیست سال حکمرانی خود بر مردم این دیار از خودنمایش گذاشتند (ملاجلال، ۱۳۹۸: ۳۴۷). شاه‌عباس بعد از بازپس‌گیری تبریز به لحاظ اینکه در قلعه عثمان پاشا به مدت بیست سال به مردم تبریز ظلم و تعدی شده بود و همچنین به دلیل قطع دلبستگی برخی ساکنان قبلی آن دستور داد آن قلعه به کلی ویران شود، این مأموریت مهم به عهده اهل تبریز گذاشته شد. بدین ترتیب اثری از آن نماند (منشی قمی، ۱۳۸۲: ۶۵۱/۲). سقوط قلعه تبریز در سال ۱۰۱۲ق، ضربه‌ای جبران‌ناپذیر به دکتترین «گسترش به شرق» امپراتوری عثمانی وارد کرد. تخریب قلعه عثمانی توسط شاه‌عباس، نقطه پایانی بر

جسارت عثمانی برای ادغام دائم آذربایجان در قلمرو خود بود. اگرچه منابع عثمانی در ابتدا با زبان «فتح و جهاد» ورود خود را جشن گرفت بودند، اما در نهایت با زبان «حسرت و نقد بی‌کفایتی فرماندهان» خروج خود را روایت کردند.

نتیجه‌گیری

تبریز در سال ۹۹۳ قمری ثابت کرد که «دژ استوار ایران» نه به دیوارهای سنگی، بلکه به اراده مردمش استوار است. مردم این شهر در آن سال نشان دادند وقتی هویت ملی با باورهای مذهبی درهم می‌آمیزد، قدرتی فراتر از ابزارهای نظامی پدید می‌آید. مردم آنها پیروزی را نه در حفظ فیزیکی شهر، بلکه در شکستن ابهت امپراتوری عثمانی و اثبات ناپایداری اشغالگری دید. پایداری مردم در دوره استیلا، محرک اصلی، مانع از الحاق دائم آذربایجان به امپراتوری عثمانی شد و پیش‌زمینه روحی لازم برای بازپس‌گیری آذربایجان و تثبیت اقتدار ایران در عصر طلایی صفویه را فراهم کرد. مقاومت مردم تنها یک نبرد نظامی نامتقارن نبود، بلکه تجلی قدرت «حافظه تاریخی» یک ملت بود، اهل تبریز با بازخوانی میراث پایداری خود، نشان دادند جامعه می‌تواند حتی در زمان ضعف دولت مرکزی و در غیاب ارتش رسمی، باتکیه بر هویت جمعی مکانیسم‌های دفاعی خود را فعال کرده و در برابر یکی از قدرتمندترین امپراتوری‌های جهان بایستد. مطالعه موردی مقاومت تبریز در سال ۹۹۳ قمری نشان می‌دهد، پایداری مردم در دوره مورد پژوهش نمونه‌ای تاریخی از «دفاع غیرنظامی» در ایران را شکل داد و چنان ریشه‌دار بود که توانست به‌عنوان نخستین الگوی موفق «بازدارندگی مردمی» در تاریخ ایران عمل کند و «هزینه اشغال» را برای عثمانی چنان افزایش دهد که تثبیت سیاسی آنان غیرممکن شود و درعین حال به نمونه به یک «سنت مبارزاتی» تبدیل شود و ثابت کند در جنگ‌های شهری، «قدرت نظامی» برای اشغال لازم است، اما برای تثبیت حاکمیت کافی نیست و این پیام به اتاق‌های فکر استانبول فرستاده شد که هزینه ماندن در آذربایجان، بیش از توان یک امپراتوری است. همین نگاه راهبردی بود که مسیر را برای بازگشت کامل تبریز به دامن ایران هموار کرد. این الگو و سنت در دوره‌های بعدی از جمله مشروطه بازتولید شد. در نهایت مطالعه مقاومت تبریز ما را به نتایج راهبردی و کلان زیر رهنمون می‌سازد:

۱- این پایداری نشان داد وقتی ملتی میان هویت مذهبی و تمامیت ارضی خود پیوندی ناگسستنی ایجاد کند، پدیده‌ای به نام «دفاع تمام‌عیار» شکل می‌گیرد.

۲- شکست نظریه «تضعیف از بالا»: دشمن گمان می‌کرد با تضعیف دولت مرکزی، کار پایان‌یافته است، اما مقاومت ثابت کرد قدرت واقعی در ایران از پایین به بالا جریان دارد.

۳- بازتعریف پیروزی و شکست: از منظر نظامی کلاسیک، شهر اشغال شد، اما از نگاه راهبردی، این «اراده ملی» بود که پیروز گردید.

کتاب‌نامه

- استرآبادی، مرتضی حسینی (۱۳۶۶)، تاریخ سلطانی (از شیخ صفی تا شاه صفی)، تصحیح احسان اشراقی، جلد ۲، تهران: انتشارات علمی.
- اشپولر، ب.، لمبتون، ا.، لوئیس، ب.، و هولت، پ. م. (۱۳۷۸). تاریخ اسلام کمبریج (ج ۱). مترجم: احمد آرام، تهران: امیرکبیر.
- افوشته‌ای نطنزی، محمود بن هدایت‌الله (۱۳۵۰)، نقاوة الآثار فی ذکر الاخیار، به اهتمام احسان اشراقی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- انصاف‌پور، غلامرضا (۱۳۶۳). تاریخ تبریز، تبریز: انتشارات ستوده.
- ایتسکوئیس، نورمن (۱۳۷۷)، امپراطوری عثمانی و سنت‌های اسلامی، ترجمه اکبر توکلی، تهران: نشر پیکان.

- بیات، اروج بیگ (۱۳۳۸)، دون ژوان ایرانی، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- پارسادوست، منوچهر (۱۳۸۱)، شاه محمد خدابنده، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- پجوی، ابراهیم افندی (۱۲۸۳ق)، تاریخ پجوی، استانبول: مطبعه عامره.
- تعلیقی‌زاده، محمد صبحی چلبی افندی بن محمد فنازی (۱۲۹۹ق)، مرادنامه یا تبریزیه، استانبول: مطبعه عامره.
- جعفریان، رسول (۱۳۷۹)، صفویان در عرصه دین، فرهنگ و سیاست، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- جنابدی، میرزا بیگ (۱۳۷۸)، روضه‌الصفویه، به کوشش غلامرضا طباطبایی مجد، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- چلبی، اولیا (۱۳۱۴ق)، اولیا چلبی سیاحت‌نامه‌سی، بی‌جا: اقدام مطبعه‌سی.
- خلدبرین (رجوع شود به: واله اصفهانی، محمد یوسف).
- دورسون، داوود (۱۳۸۱)، دین و سیاست در دولت عثمانی، ترجمه محسن حسینی و داریوش وفاپی، تهران: مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- دومرگان، ژاک (۱۳۴۸)، مطالعات جغرافیائی ایران، ترجمه کاظم ودیعی، تبریز: انتشارات چهر.
- رحیمی‌زاده، چاوش (۱۳۸۷)، «لشکرکشی عثمان پاشا به آذربایجان و تصرف تبریز»، در: تاریخ عثمان پاشا (شرح یورش‌های عثمانی به قفقاز و آذربایجان و تصرف تبریز)، به کوشش یوسف زیرک، ترجمه نصرالله صالحی، تهران: طهوری.
- سلانیک، مصطفی افندی (۱۳۸۹)، تاریخ سلانیک، به اهتمام نصرالله صالحی، تهران: انتشارات طهوری.
- طاهری، ابوالقاسم (۱۳۴۸)، جغرافیای تاریخی گیلان، مازندران، آذربایجان از نظر جهانگردان، تهران: شورای مرکزی جشن شاهنشاهی ایران.
- فلسفی، نصرالله (۱۳۴۷)، زندگانی شاه‌عباس اول، جلد ۱، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- قمی، قاضی احمد بن شرف‌الدین حسین (۱۳۵۹)، خلاصة‌التواریخ، به تصحیح احسان اشراقی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- کاتب چلبی، حاجی خلیفه، فذلکه: تحلیل وقایع جنگ‌های ایران و عثمانی در قرن یازدهم (منبع کامل ذکر نشده، تنها عنوان بخش آمده است).
- لابی‌ار، آ. (۱۳۶۹). سلیمان خان قانونی و شاه طهماسب (ج ۲). مترجم: ذبیح‌الله منصوری، تهران: زرین.
- مشکور، محمدجواد (۱۳۵۲). تاریخ تبریز تا پایان قرن نهم هجری، تهران: انجمن آثار ملی.
- منجم‌یزدی، م. ج. (۱۳۹۸). تاریخ عباسی یا روزنامه ملا جلال (م. صادقی، به تصحیح). تهران: نگارستان اندیشه.
- منشی ترکمان، اسکندر بیگ (۱۳۷۷)، تاریخ عالم‌آرای عباسی، به تصحیح محمد اسماعیل رضوانی، ۳ جلد، تهران: دنیای کتاب.
- میرخواند، محمد بن خاوندشاه (۱۳۳۸). تاریخ روضه‌الصفاء، جلد ۸، تهران.
- مینورسکی، ولادیمیر (۱۳۳۷)، تاریخ تبریز، ترجمه عبدالعلی کارنگ، تهران: کتابفروشی تهران.
- واله اصفهانی، محمد یوسف (۱۳۷۲)، خلدبرین (حدیقه چهارم از روضه هشتم)، به تصحیح میرهاشم محدث، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.

مقالات

- پرغو، محمدعلی؛ دین‌پرست، ولی؛ کریمی، علیرضا و محمدی، خلیل (۱۴۰۱)، «تعلیقی‌زاده محمد صبحی چلبی و تسخیر تبریز (۹۹۳ق/۱۵۸۵م)»، مجله پژوهش‌های تاریخی، دوره ۵۴، شماره ۲، ۴۷-۶۴.

Âlî, Gelibolulu Mustafa (2019). Künhü'l-Ahbâr, Yayına Hazırlayan: Prof. Dr. Ali Çavuşoğlu, Ankara: Salmat Basım Yayıncılık.

- Minadoi, Giovanni-Tommaso (2019). *The War Between the Turks and the Persians: Conflict and Religion in the Safavid and Ottomans Worlds*, Translated by Abraham Hartwell, London & New York: I. B. Tauris.
- Özkuzugüdenli, Bülent (2005). *Ta'likî-Zâde Mehmed Subhî; Tebrîziyye (Metin Transkripsiyonu, Eser ve Bilgilerin Değerlendirmesi, Yazar Hakkında İnceleme)*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul, Turkey.

پښتونستان د علومو او انساني مطالعاتو مرکز
پرتال جامع علوم انساني